

**ЛЕКЦІЯ 5.
МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР .СПОСОБИ
СЛОВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

МОДУЛЬ 1.

План.

1. Поняття «морфеми». Морфологічні способи словотвору.

2. Морфолого-синтаксичний спосіб словотвору.

3. Лексико-синтаксичний спосіб словотвору.

4. Лексико-семантичний спосіб словотвору.

5. Правила словотвірного аналізу слова.

МОРФЕМА (ВІД
ГРЕЦЬКОГО
ΜΟΡΦΗ -
ВИГЛЯД, ФОРМА)

Вияв морфем у слові і
його словоформах
позначається
терміном морф (морфа)

Морфема виступає як носій певного лексичного чи граматичного. Наприклад, у слові *братній* виділяються три морфем: *брат -н - ій*, перша з них наявна в споріднених словах *брат, братів, брататися, братство*; друга - властива прикметникам відмінкового творення типу *муж - н- ій, друж - н- ій*, а третя - функціонує в усіх прикметникових м'якої групи у називному відмінку.

Морф (морфа) - конкретний вияв морфем, найменша значуща частина, що виділяється у складі певної конкретної словоформи слова; те саме, що й варіант морфем.

АЛОМОРФ
(АЛОМОРФА)

Аломорфи
род- і рід- у
словах **род**ити,
родина, **рід**,
рідня є

це морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації, зумовленої звуковим складом сусідніх морфів або формальною будовою слова. *Наприклад, морфема з в українській мові може виступати у звукових варіантах з-, зі-, із-, с-: збити, зійти, ізняти, спитати.*

виявом кореневої морфеми

ЗА ЗНАЧЕННЯМ І ФУНКЦІЄЮ У СТРУКТУРІ СЛОВА
МОРФЕМИ ПОДІЛЯЮТЬСЯ НА
КОРЕНЕВІ І СЛУЖБОВІ.

Афіксальні морфєми, в свою чергу, розпізнаються за місцем розташування в слові щодо кореня, початку й кінця слова та за функцією в слові.

Морфемна будова слова – “це закономірна єдність взаємопов’язаних складових частин, розташованих у певній послідовності відповідно до їх ролі в організації слова як цілісної одиниці лексичного і граматичного рівнів мови”.

Слова української мови за структурою *неоднотипні*: вони *переділяються на змінювані і незмінювані*.

У змінюваних словах виділяються дві частини: та, що змінюється, поєднуючись з іншими словами, і та, що залишається незмінною. У незмінюваних словах наявна лише незмінна частина. До змінюваних належать іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, дієприкметники.

Морфологічні способи
словотворення поділяються
на афіксальні,
безафіксальні
(осново- і словоскладання,
абревіація).

Залежно від того, які афікси використовуються для творення похідних слів, серед афіксального словотворення виокремлюють такі його різновиди:

суфіксальний,
префіксальний,
суфіксально-префіксальний,
постфіксальний,
безафіксний.

Суфіксальним називається такий спосіб, за якого похідне слово утворюється з допомоги суфікса.

Цей спосіб застосовується для творення всіх повнозначних частин мови, крім займенників: іменників - пасіч-ник, шахт-ар, молод-ець; прикметників – гірк-уват-ий, виріш-альн-ий, пари-зьк-ий; числівників - сем-ер-о; дієслів-заморож-ува-ти, кліп-ну-ти; прислівників - добр-е, пішк-и, три-чі.

Суфіксальний спосіб виявляється під час творення іменників, серед яких розрізняють:

1) суфікси, для творення назв осіб за різними ознаками: -ар (-яр) -ець (-івець, -овець, -анець, -инець) -ник ; -тель -ист (-іст) ; -чук ;

2) суфікси із узагальненим та абстрактним значенням: -нн-; -інн-; -к- -изн-; -от-; -ощ- ;

3) суфікси для утворення збірних назв: -ств-(-цтв-) -в-; -няк ; -инн- ; -ин-

4) суфікси на означення здрібнілості й позитивної оцінки: -ик- ; -ок-; -оньк-, -еньк-; -ачк- ;

5) суфікси для вираження негативної суб'єктивної оцінки: -ищ-); -ук- (-юк-) ; -ань- ; -аг- (-яг-) .

Прикметники, як і іменники, творяться суфіксальним способом:

1) суфікси якісних прикметників: -н- (-ив- (лінивий, правдивий); -ат- (зубатий, головатий, губатий); -ав- (-яв-); -ист- (-їст-) (гонористий, плечистий, вибоїстий); -уват- (-юват-); -к- (ламкий, липкий); -альн- (-яльн-);

2) суфікси відносних прикметників: -н-; -ан- (-ян-); -ов-, -ев- (-єв-); -ськ- (-зьк-, -цьк-); -ичн- (-ічн-); -арн- (-ярн-); -ч-; -шн-, -жн-;

3) суфікси присвійних прикметників: -ів- (-їв-) (братів, ковалів, Сергіїв); -ин- (-їн-) (сестрин, Надіїн, материн, солов'їний).

Префіксальним називається такий спосіб, за якого похідне слово утворюється за допомоги префікса.

Похідні дієслова префіксальним способом утворюються тільки від дієслів. в- (у-, уві-) (*встояти, увійти, удавати*); ви-; від-, од-; до- (ді-); за-; з- (зі-, із-, зо-, с-) ; на-; над-; о-; пере-; під- (піді-); перед-; по-; при-; роз- (розі-).

Дієслова творяться й за допомоги запозичених префіксів: де- (дез-) (*демобілізувати, дезінфікувати, дезорієнтувати*); дис- (*дискваліфікувати, дисасоціювати*); ре- (*реорганізувати, ретранслювати*).

Збільшили продуктивність нові східнослов'янські префікси прийменникового походження:

над- (*надвартість, надвиробництво*); без- (*безкрай, безнадія*);

від- (*відгомін, відзвук*);

до- (*довиторг, досвіт*);

за- (*закордон*);

при- (*призвук, присвист, присмак*);

перед- (*переддень, передісторія*);

під- (*підтема, підрозділ, підгрупа*);

спів- (*співпраця, співучасник, співвласник*);

не- (*неволя, неправда, незгода*).

У сучасному іменниковому словотворі продуктивними є префікси іншомовного походження:

анти-

(антивірус, антициклон, антитеза);

архі-

(архідиякон, архієпископ);

де-

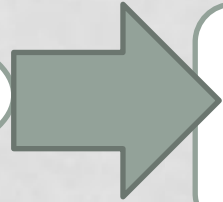
(денаціоналізація);

(дез-)

(віце-президент, віце-консул);

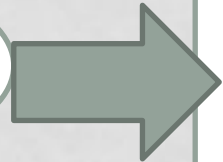
віце-

ДИС

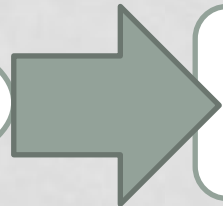
дисгармонія, диспропорція

екс-

екс-журналіст, екс-чемпіон

екстра-

екстраклас, екстрамода

Також зустрічаються такі префікси: **суб-** (субінспектор, субконтинент); **прото-** (протодиякон, протопресвітер); **ре-** (ревакцинація, репреватизація); **супер-** (супертип, суперкультура); **ультра-** (ультраскло, ультрафільтр, ультрамода).

Арсенал запозичених префіксів постійно поповнюється **префіксоїдами** - початковими елементами, що перестали сприйматися як кореневі морфеми:

пів- (південь);

авіа- (авіабаза, авіамотор);

аван- (авансцена);

авто- (автозавод, автомашина);

агро- (агрозahід, агротехнік);

аеро- (аеросани);

бі- (біквaдpат); мега- (мегаполіс); б

іо- (біохімія, біомаса); мікро- (мікроавтобус, мікрокалькулятор);

Префіксально-суфіксальним називається такий спосіб словотворення, коли до твірної основи одночасно приєднуються префікс і суфікс: без-+меж+н-ий, при-+руч+и-ти.

Префіксально-суфіксальне творення іменників має два різновиди:

1) власне префіксально-суфіксальні утворення;

2) префіксально-суфіксальні утворення на базі прийменниково-іменникових сполук.

Власне префіксально-суфіксальні іменники – це відіменні та віддієслівні утворення, оформленні за допомоги таких префіксально-суфіксальних пар:

ви-...-ок (вирок, вибалок, видолинок), о-...-ок (огризок, ошийок, одвірок);

пере- ... -ок (перешийок, перелісок, перетинок); су-
..-ок (суглинок);

спів-...-ник (співрозмовник, співробітник);

Більшість префіксально-суфіксальних іменників утворюються від прийменниково-іменникових форм:

без-...-й-а (бездоріжжя – без дороги); без-...к-а (безрукавка – без рукавів)

за-...-й-а (загір'я – за горою, замор'я – за морем);

між-...-й-а (міжгір'я – між горою, міжбрів'я – між бровами); .

на-...-ик (нарукавник – на рукава, нагрудник – на груди);

над-... -й -а, -ник,-ок (надбрів'я – над бровами, надгортанник – над гортанню, надколінок – над коліном);

під-...-й -а, -ник,-ок (підгрунтя – під ґрунтом, підшоломник – під шоломом, підборідок – під бородою);

по-...-й -а (побережжя – по березі);

Прислівники можуть утворюватися
також:

від іменників: в-...-у (внизу, вверху); на-...-
у (наполовину); до-...-у (донизу);

від числівників: у-...-ох (вдвох, втрьох);
в-...-оє (вп'ятеро, втроє); за-...-о
(заодно);

від прислівників: по-...-у (помалу); по-...-и
(потрохи

Постфіксальним способом творяться **дієслова** постфікс-ся вживається з дієслівними основами:

вигирати – вигиратися,

ласувати – ласуватися,

любити – любитися;

займенники і прислівники – постфікси -сь, -небудь вживаються із займенниковими і прислівниковими основами: *хтось, якийсь, чийсь, чомусь, колись, кудись, відкілясь, звідкілясь, який-небудь, хто-небудь, де-небудь, куди-небудь.*

Нерегулярні постфікси -будь і -то теж вживаються із займенниковими і прислівниковими основами: *хто-будь, що-будь, коли-будь, якимсь-то, де-то, хтось-то.*

Складання – це спосіб творення слів шляхом об'єднання в одне ціле кількох слів або основ: чорно-білий (від чорний і білий), чорнозем (від чорна земля).

Основним способом творення складних слів – іменників, прикметників, прислівників є **основоскладання**.

Основоскладання – це спосіб творення похідних слів шляхом поєднання кількох основ у цілісну лексичну одиницю. Поєднання основ може відбуватися за допомоги сполучних голосних (інтерфіксів) -о-, -е- (землемір, лісостеп, життєпис) або без них (стоп-кран, п'ятирічний).

Більшість складних слів постає з основ відповідних слів (чорнослив, сизокрилий) або з основ та цілих слів (яскраво-синій, двовірш).

У багатьох випадках осноскладання супроводжується суфіксацією (чорні брови – чорнобривці - чорн+о+брив+ці).

Поєднання кількох слів в єдину лексичну одиницю називається **словоскладанням**. Таким способом утворюються групи слів:

1) синонімічні єдності (стежки-доріжки);

2) семантичні єдності (батько-мати, хліб-сіль, діди-прадіди);

3) прикладкові сполучення (місто-герой, дівчина-красуня);

4) повторення (великий-великий, давно-давно, ледве-ледве).

Абревіація – це спосіб творення похідних слів шляхом об'єднання скорочених основ (технічний редактор – техред), скорочених і повних основ (медичне училище – медучилище) або довільного скорочення твірної одиниці.

Серед аббревіатур розрізняють **часткові, ініціальні й комбіновані (змішані)**.

Часткові аббревіатури утворюються: 1) поєднанням частини першого твірного слова і повного другого слова (санітарний інспектор – санінспектор, профспілка); 2) поєднанням частин усіх твірних слів (юний натураліст – юннат)

Ініціальні аббревіатури утворюються поєднанням перших звуків твірних основ (загс – запис актів громадянського стану) або назв букв, що позначають початкові звуки (МЕС України – читається емвеес).

Комбіновані аббревіатури утворюються поєднанням частини першого твірного слова та ініціальної аббревіатури від інших твірних слів (міськуно – міське управління народної освіти).

Неморфологічні способи словотворення.

До **неморфологічних способів** словотворення належать:

- * морфолого-синтаксичний,
- * лексико-синтаксичний
- * лексико-семантичний.

Морфолого-синтаксичним називається такий спосіб, за якого слово набуває нового значення у результаті переходу його із однієї частини мови до іншої.

Наприклад, у реченнях

Чергові учні зустрічали гостей і Чергові зустрічали гостей однозвучні слова чергові різняться лексичним значенням і морфологічними ознаками.

Адвербіалізація – (від лат. **adverbium** — прислівник) перехід інших частин мови в прислівники.

Слово, що відірвалося від своєї початкової форми, адвербіалізувалося:

праворуч, навznak, упорожні, вплав.

Простежується зв'язок з первісною формою, то така адвербіалізація вважається неповною: **уперше** прийшов до нової бібліотеки і постукало **в перше** вікно.

Ад'єктивація (від лат. *adjectivum* – прикметник) – вид конверсії, що полягає у переході слів з інших частин мови в прикметник.

Найбільше охоплює дієприкметники, значно менше – займенники й числівники (*підкреслена увага; співати другі партії*).

В українській мові найчастіше ад'єктивуються пасивні дієприкметники на -ний (-ений), -тий. Ад'єктивовані активні дієприкметники на -чий і -лий виступають здебільшого в термінах: спляче очко, задерніла площа.

Субстантиваци́я – перехід прикметників і дієприкметників у іменники.

Прикметники втрачають значення ознак і набувають значення предметності, переходять у розряд іменників, зберігаючи при цьому формальні (граматичні) ознаки прикметників, які стають у прикметника самостійними, незалежними від іменника. Наприклад: майбутнє рішення — наше майбутнє, знайома жінка — наша знайома, учительська робота — зайшли в учительську.

До другої групи належать прикметники, які можуть передавати значення або прикметника, або іменника, що визначається контекстом і їхньою граматичною роллю в реченні, наприклад: *моє минуле і минуле літо, черговий по гуртожитку і черговий студент.*

Це: назви деяких предметів, приміщень, страв (пальне, чайна, шампанське, учительська, диспетчерська), окремі абстрактні поняття (далеке, знайоме, сьогочасне, давнє, чуже), назви осіб за професією, соціальною належністю, зовнішньою чи внутрішньою ознакою (їздовий, ротний, убогий, німий, військовий, цибатий), назви тварин (вороний, зозулястий, круторогі), частина слів військової лексики (типу передова), термінологічні назви (фрикативний (звук), дотична (лінія), бурова (установка) та ін.).

Прономіналізація (від лат. *pronomen* – займенник) – вид конверсії, що відбувається внаслідок втрати словом власного лексичного значення того чи іншого їхнього номінативного значення.

Повна прономіналізація для української мови порівняно мало характерна.

Крім кількох слів, тепер уже ненормативних (другий – «інший» – від іменника друг; любий, любісінький «будь-який» – від значення «любий, який до вподоби»), вона представлена переважно випадками лексикалізації синтаксичних конструкцій, що мають займенниковий компонент, з набуттям неозначено-узагальненого значення: дехто, дещо, деякий (з вивідним значенням «десь», «хтось»), хтось, щось (щось недописане, хтось незнайомий, хтось з учителів) з давнього значення «хтось собі», хто-небудь, будь-хто, хтозна-хто.

Лексико-синтаксичним називається такий спосіб словотворення, за якого похідне слово, утворюється внаслідок злиття (зрощення) в одне слово синтаксичного словосполучення: *натщесерце, утридорога, впівголоса, запанібрата, перекотиполе.*

Словосполучення втрачає синтаксичні ознаки, застигає у своїй формі і зливається в одне слово (пройди світ – пройдисвіт, перебий ніс – Перебийте). Отже, твірні слова поєднуються в одне складне безпосередньо, не зазнаючи будь-яких змін.

Лексико-семантичний спосіб словотворення – це утворення нових слів внаслідок переосмислення вже наявних у мові слів.

У будові похідного слова не відбувається ніяких змін, змінюється лише його лексичне значення - воно вживається для називання нових предметів, понять: дерево береза і село Береза, птах сокіл і авіаклуб "Сокіл", держава Україна і часопис "Україна" чи Палац культури "Україна", захід (одна з чотирьох сторін світу) і Захід (країни Західної Європи).

Правила словотвірного аналізу слова.

З морфемним аналізом тісно пов'язаний словотвірний, який, проте, має самостійне значення. Значення словотвірного аналізу полягає в розвиткові уявлень про шляхи поповнення словникового складу української мови.

Крім того, елементи словотвірного аналізу допомагають у з'ясуванні морфемної структури слова.

Якщо центральним поняттям морфемного аналізу є поняття подільності, то центральним поняттям словотвірного аналізу є поняття мотивованості, або похідності. Об'єктом словотвірного аналізу виступає похідне (мотивоване) слово, однак основною одиницею, якою оперує словотвірний аналіз, є словотвірна пара, у рамках якої встановлюються відношення мотивованості.

Мета словотвірного аналізу – показати, як утворилося похідне слово.

При словотвірному аналізі в слові виділяються 2 частини: твірна основа й афікс, за допомогою якого утворилося похідне (мотивоване) слово.

Словотвірний аналіз допомагає визначити послідовність приєднання афіксів у процесі словотворення, тобто встановити, від якого слова й за допомогою якої морфеми та яким способом створювалося похідне слово.

При проведенні словотвірного аналізу використовуються й елементи морфемного розбору, оскільки існує необхідність враховувати специфіку відношень між морфемами та їх функції, пор.: **СИН-ІВ** – іменник, **СИНІВ** – прикметник, синів – дієслово.

Основними етапами словотвірного аналізу є такі:

З'ясування лексичного значення слова та його порівняння з однокореневими..

Встановлення твірної основи (тієї, від якої безпосередньо утворене це слово).

Визначення словотворчого афікса, за допомогою якого утворилося аналізоване слово.

Визначення способу словотворення (морфологічний, неморфологічний, їх різновиди).

Характеристика словотвірного типу, до якого належить це слово (мутаційний, модифікаційний, транспозиційний, нетранспозиційний), його продуктивність.

Побудова схеми словотвірного аналізу.

Дякую за роботу